

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ KOHEZİV VASİTƏLƏRİN MƏTN ƏLAQƏLİLİYİNDƏ ROLU

Elmira Əliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: elmirahaliyeva@yahoo.com

Xülasə. Məqalədə müasir dövrümüzdə mətn dilçiliyinin aktual problemlərindən olan koheziya tədqiq olunmuşdur. Müasir ingilis dilində mətnlərdə işlədilən qrammatik və leksik koheziya, onun mətn əlaqəliliyindəki rolu nəzəri və praktik cəhətdən nümunələr əsasında tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Anaforik referensiya, kataforik referensiya, substitusiya, ellipsis, koheziya.

THE ROLE OF COHESIVE MEANS IN TEXT COHERENCE IN MODERN ENGLISH

Elmira Aliyeva

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article studies cohesion, which is one of the current problems of text linguistics in our time. Grammatical and lexical cohesion used in modern English texts and its role in text cohesion from a theoretical and practical perspective based on examples.

Keywords: Anaphoric reference, cataphoric reference, substitution, ellipsis, cohesion.

РОЛЬ СРЕДСТВ СВЯЗИ В СВЯЗНОСТИ ТЕКСТА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Эльмира Алиева

Азербайджанский Университет Языков, Баку, Азербайджан

Резюме. Статья посвящена изучению связности, которая является одной из актуальных проблем лингвистики текста в наше время. Грамматическая и лексическая связность, используемая в современных английских текстах, и ее роль в связности текста с теоретической и практической точки зрения на основе примеров.

Ключевые слова: Анафорическая ссылка, катафорическая ссылка, замена, эллипсис, связность.

1. Giriş

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dilçilikdə yeni sahə - mətn dilçiliyi sürətlə inkişaf etməyə başladı. Mətn dilçiliyinin yaranmasının və sürətlə inkişafının bir çox səbəbləri var və bu səbəblər bir sıra şərtlərdən qaynaqlanır. Bu şərtlərə misal kimi, bu hadisənin dilin sosial, funksional, kommunikativ xüsusiyyətlərindən qaynaqlandığını qeyd edə bilərik. Başqa sözlə, XXI əsr elm və texnikanın inkişafı ilə bir sıra sahələrdə olduğu kimi, dilçilikdə də özünü göstərməkdədir.

Dil indi təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, insanları bir araya gətirən, onlar arasında real münasibətlər quran bir vasitəyə çevrilmişdir. Məhz buna görə də dilçiliyə aid bir sıra problemlər artıq mətn, diskurs səviyyəsində tədqiq edilməyə başlanılmışdır. Beləliklə, mətn dilçiliyi müasir dilçiliyin aparıcı sahələrindən birinə çevrilmişdir.

Müasir ingilis dilində koheziv vasitələrin mətn əlaqəliliyində rolunun tədqiqinə həsr edilmiş bu məqalədə bizim əsas məqsədimiz müasir ingilis dilində mətn əlaqəliliyində hansı

koheziv vasitələrin işlənməsini, onlara xas xüsusiyyətləri tədqiq etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaqdan ötrü qarşımızda aşağıdakı vəzifələr durur:

- Müasir ingilis dilində mətn əlaqəliliyində işlədilən koheziv vasitələr haqqında nəzəri fikirləri araşdırmaq;
- Müasir ingilis dilində mətn əlaqəliliyində işlədilən koheziv vasitələrin spesifik xüsusiyyətlərini nümunələr əsasında sübut etmə və ümumiləşdirmələr aparmaq.

Əsas hissə. Müasir dilçiliyin aparıcı sahələrindən biri də mətn dilçiliyidir. Dilçiliyin bu sahəsinin inkişafına cəhd bir tərəfdən mətn və mətnin təşkilinin üsul və xarakteristikaları, digər tərəfdən isə mətnin təşkili zamanı dil sistemində baş verən dəyişikliklərlə əlaqəlidir [11, s.25].

Mətn dilçiliyini tədqiq edən dilçilərin əsas məqsədi mətnin yaranması, qəbul edilməsi və şərh mexanizmlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Mətn və sözlərdə istifadə edilən dil işarələri mətn əlaqələndiriciləri kimi konkret ünsiyyət şəraitində müəyyən konnotativ məna kəsb edirlər. İstənilən sözlərin şərh konkret kontekstdə aparılır. Beləliklə, mətn və kontekst bir-birilə sıx əlaqəli olub, biri digərini tamamlayır.

Fareed və Hasan mətnə belə tərif verirlər: “Kommunikativ məqsədə xidmət edən istənilən dil vahidi mətnidir”. Onların fikrincə, mətn, əsasən, üç xarakterik xüsusiyyəti ilə fərqlənir: məna, yəni istənilən mətn cümlələrdən ibarət olduğundan və bu söz-cümlələr də öz növbəsində mənaya malik olduğundan, mətn də mənaya malikdir; hər bir mətn ünsiyyətdə istifadə olmaq üçün kodlaşdırıla bilər; mətn məhsul və proses kimi hesab edilir və hər iki aspekt diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [2].

Mətnin təşkilində koheziya, koherensiya, məna bütövlüyü kimi xüsusiyyətlər böyük rol oynayır. Mətn dilçiliyində mətni tədqiq edərkən çox vaxt koheziya ilə koherensiya qarışdırılır.

Mətnin komponentləri arasında qrammatik əlaqə yaratma koheziya adlanır. Koheziya mətnə olan bir çox vasitələr və əlaqələrlə həyata keçirilir. Koheziya o zaman baş verir ki, diskursda bir elementin təfsiri digər elementin şərhindən asılı olsun [6, s.4].

Piter Klark koherentlik ilə koheziyaya belə aydınlıq gətirir: mətnin böyük hissələri mənaca uyğun olduğu halda biz deyirik: bu koherentdir, Cümlələr arasında uyğunluq olduqda isə biz deyirik: bu koheziyadır [3]. Meri Kennedi cümlələrin linqvistik və semantik əlaqələrlə birləşməsinə koheziya adlandırır. Marşall isə koheziyanı belə tərif edir: Koheziya oxucunun marağını və anlamasını təmin edən eksplisit “qarmaqlar” və əlaqələr dəstidir [5, s.79].

Mətnə cümlələr arasında əlaqə, əsasən, koheziya vasitəsilə həyata keçirilir. Koheziv əlaqələrin müxtəlif növləri vardır. Bunlar, əsasən, iki yerə bölünür: qrammatik (referensiya, ellipsis, substitusiya, bağlayıcı, əvəzlilik, artıqlıq) və leksik koheziya. Mətnlərdə cümlələr arasında qrammatik əlaqəlilik referensiya, substitusiya (əvəzləmə), ellipsis, müxtəlif bağlayıcı sözlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Grammatik koheziyanın ifadə vasitələrindən biri də referensiyadır. Referensiyanın iki tipi vardır: anafirik referensiya və kataforik referensiya. Anafirik referensiya (backward

referention) zamanı mətnin və ya söyləmin əvvəlində deyilmiş bir qrammatik vasitədən sonra ona referensiya edilir. Anaforik referensiya aşağıdakı qrammatik vasitələrlə ifadə edilir:

- 1) Əvəzlik əvvəl ifadə edilən ismi müəyyənləşdirir;
- 2) Müəyyənlik artıqlı əvvəl ifadə edilən ismi müəyyənləşdirir;
- 3) Əvvəl ifadə edilən hər hansı söz sinonim və ya hiponimlə əvəzlənir.

Məsələn, a) *Juan wanted to go to Britain to speak English with real English people. His sister's husband was an English doctor and when Juan wrote to her, whose name was Rosa, invited him to stay with her.* “Xuan Britaniyaya əsil ingilislərlə danışmaq üçün getmək istəyirdi. Onun bacısının əri həkim idi və Xuan Rozaya, bacısına, məktub yazanda o, onu onlarla qalmağa dəvət etdi” [12, s.10].

Gətirdiyimiz nümunədə Juan ismi → his, him əvəzlilikləri ilə əvəzlənmişdir.

b) *When I get into a bank I get frightened. The clerks frighten me; everything frightens me. The moment I pass through the doors of the bank and attempt to do business there, I become a fool* [12, s.46]. “Banka daxil olanda qorxuram. Oradakı işçilər məni qorxudur; hər şey məni qorxudur. Bankın qapısından içəri daxil olduğum və iş görməyə cəhd etdiyim an özümü axmaq kimi hiss edirəm”.

Yuxarıda qeyri-müəyyənlik artıqlı (a bank) ilə işlənmiş ismi müəyyənlik artıqlı ilə işlənmiş isim (the doors of the bank) əvəzləyir.

c) *There was so much delicious food on display, but I'm on a diet, so I had to stick to the salad* [12, s.53]. “Vitrində o qədər dadlı yemək vardı ki, lakin mən pəhrizdə idim, beləliklə mən salatla kifayətlənməli oldum”.

Yuxarıdakı *food* ismi *salad* sözü ilə əvəzlənmişdir, yəni *salad* sözü *food* sözünə anaforik referensiyadır.

Kataforik referensiya - (forward reference or cataphora) eyni zamanda ön referensiya da adlanır. Bu zaman əvəzliliklə və ya artıqla ifadə edilmiş hər hansı söz başqa bir sözün əvəzində işlənir, məsələn,

A professor of physiology, whose name was Floyd... Floyd adlı fiziologiya professoru; “Great Heavens!” he said. “Are there any more?” “Maybe a whole lot”, Floyd said. As the professor started off for home again, the policeman was still on his knees looking for goldfish [12, s.18]. “Aman tanrım!” “Orada yenə var?” “Ola bilsin çoxdur”, deyərək Floyd cavab verdi. Professor evə getməyə hazırlaşanda, polis hələ də dizləri üstündə qızılbalıq axtarırdı”.

Yuxarıdakı mətnə biz həm anaforik, həm də kataforik referensiyanın şahidi oluruq. Belə ki, *he* əvəzliyi *police* isminə, “*Any more, a lot*” sözləri isə “*goldfish*” sözünə kataforik referensiya, *Floyd* ismi isə *professor* sözünə anaforik referensiyadır.

Kataforik referensiyanın mətnə işlənməsi, adətən, dinləyici və ya oxucunu sonradan deyiləcək fikrə “kökləmək”, onu diqqətli olmağa yönəltməkdən ibarətdir.

Mətnlərdə anaforik və yaxud kataforik referensiyanın işlədilməsinin əsas məqsədi deyilən və ya əvvəllər deyilmiş sözü və ya ifadəni müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Anaforik və kataforik referensiyadan bəhs edərkən, biz hökmən cümlənin və mətnin aktuallaşması məsələsinə də toxunmalıyıq. Bildiyimiz kimi, 18-ci əsrin sonu 19-cu əsrin əvvəllərində müxtəlif dillərdə söz sırası qanunauyğunluqları problemləri ilə yaranan, sonradan müxtəlif dilçilər tərəfindən inkişaf etdirilən cümlənin aktual üzvlənməsi nəzəriyyəsi A. Veyl tərəfindən irəli sürülsə də, 20-ci əsrin 30-cu illərində V. Matezius tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. V. Matezius qeyd edirdi ki, cümlənin iki komponentə bölünməsi (məlum olan - tema və naməlum olan və ya yeni olan - rema) psixoloji hökm deyil, cümlənin aktual üzvlənməsidir. Görkəmli dilçi bu hadisəni cümlənin aktual üzvlənməsi adlandırmış və belə hesab etmişdir ki, hər bir dildə cümlənin aktual üzvlənməsi həmin dilin xarakterik xüsusiyyətləri, qrammatik quruluşu ilə sıx əlaqəlidir [14]. Beləliklə, cümlənin aktual üzvlənməsi nəzəriyyəsinə görə, tema - söyləmədə və ya cümlədə məlum fikri, rema isə naməlum fikri, yəni yeni olan fikri ifadə edir. Başqa sözlə, mətnə cümlələr arasındakı anaforik referensiya rema-tema, kataforik referensiya isə əksinə, tema-rema əlaqələrini özündə ehtiva edir.

Qrammatik referensiyanın bir növü də substitusiyadır (substitution). Bu zaman bir söz, ifadə və ya bütöv cümlə başqası ilə əvəzlənir. M.A.K. Halidey qeyd edir ki, substitusiya ilə referensiya arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, substitusiyada linqvistik vahidlər arasında, referensiyada isə onların ifadə etdikləri mənalara arasındakı əlaqələrdən söhbət gedir [6, s.89]. Məsələn,

a) *This film is too dull. Let's watch another one* - Bu film çox maraqsızdır. Gəlin başqasına baxaq.

b) *Do you think he already knows? Yes, I think everybody does* - Düşünürsünüz ki, o, artıq bilir? Bəli, hesab edirəm ki, hər kəs bilir.

Yuxarıda gətirdiyimiz nümunələrə nəzər salsaq görürük ki, birinci cümlədə *This film* ifadəsi *another one* ilə, ikinci cümlədə isə, *knows* feili *does* ilə əvəzlənmişdir. Müasir ingilis dilində substitusiyanın üç tipi fərqləndirilir:

1) nominal: *one, ones, same; These cakes are stale. Get some fresh ones.*

This bread is stale. Get some fresh - Bu pirojna (çörək) köhnədir. təzəsini al. Bu cümlədə *cakes (bread)* sözləri *ones, some* sözləri ilə əvəzlənmişdir.

2) verbal; *do*; Verbal substitusiya zamanı cümlədəki feil və ya feillər “*do*” feili ilə əvəzlənir. Məsələn, *Does he know her address? Yes, he does* - O, onun ünvanını bilir? Bəli, bilir. *Did he attend those lectures last year? Yes, he did* - Keçən il o, bu mühazirələrdə iştirak edirdi? Bəli, edirdi.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, cümlədəki feillər *do* feilinin müvafiq zaman forması ilə əvəzlənmişdirlər. Birinci cümlənin xəbəri (*know*) indiki zamanda olduğundan o, *do* feili ilə, ikinci cümlənin xəbəri isə (*attended*) keçmiş zamanla ifadə edildiyindən o, *did* feili ilə əvəzlənmişdir.

3) clausal. *So, not*. Substitusiyanın bu tipində bütöv cümləyə presuppozisiya edilir, məsələn, *The children work hard at the lesson. They should do* - Uşaqlar dərstdə çox çalışırlar. Onlar gərək çalışsınlar.

Ellipsisdə əvvəl söylənilən fikrə münasibət bildirilərkən sözü və ya ifadənin bir hissəsi deyilmir, lakin kontekstdən asanlıqla anlaşılar, çünki bu ifadə və ya sözlər artıq temadır. Məsələn, *Mary bought some roses, Kate some tulips*. “Meri bir neçə qızılgül, Keyt isə zanbaq aldı”. Bu cümlədə *bought* sözü işlənməsə də ümumi kontekstdən (tema olduğu üçün) anlaşılar. Qeyd etmək lazımdır ki, istər substitusiya, istərsə də ellipsis danışq dilində, bədii ədəbiyyatda geniş istifadə edilir. Qrammatik koheziyanın bu növü üslubi çalarlığı ilə fərqlənir.

İngilis dilində mətn əlaqəliliyində istifadə edilən digər koheziv vasitə leksik koheziyadır. Leksik koheziya - məndəki elementləri əlaqələndirmək üçün əlaqəli sözlərin seçilmə üsuludur. Onun iki növü vardır: təkrar (reiteration) və kollokasiya ((collocation)-grammatik və leksik cəhətdən düzgün söz birləşməsi). Təkrar (repetition) zamanı eyni sözdən və ya sinonimlərdən, antonimlərdən və s. istifadə edilir. Məsələn, “*Which dress are you going to wear?*” “Hansı paltarı geyinəcəksən?” sualına “*I will wear my green frock*”. “Mən yaşıl donumu geyinəcəyəm” cavabı zamanı “*dress*” sözü “*frock*” sinonimi ilə əvəzləndi. Bu leksik koheziyadır. Başqa misalları nəzərdən keçirək:

1) *As I grew older, the house and garden seemed smaller, but I still loved visiting the old lady. There were so many beautiful things in the house*. “Mən böyüdükcə ev və bağ balaca görünməyə başladı, lakin mən yaşlı xanıma baş çəkməkdən həzz alırdım. Bu evdə o qədər çox maraqlı şeylər vardı ki” [12, s.12].

2) *I took leave and turned to the ascent of the peak. The climb was perfectly easy...* “Mən yola düşdüm və zirvəyə çatdım. Zirvə kifayət qədər asan idi” [12, s.12].

Məndə cümlələr arasında əlaqəlilik yaratmaq üçün birinci cümlədə təkrardan, ikinci cümlədə isə yaxınmənalı söz - sinonimdən istifadə edilmişdir.

Leksik koheziyanın digər növü kollokasiyadır. Bu zaman bütöv söz birləşməsi mətnin və ya söyləmin əvvəlində verilmiş bir sözü əvəzləyir. Məsələn, “*once upon a time*”, “*Biri varmış, biri yoxmuş*” və s.

Nəticə. Mətnin təşkilində koheziya, koherensiya və məna bütövlüyünün rolu danılmazdır. Müasir ingilis dilində mətn əlaqəliliyində qrammatik və leksik koheziyadan istifadə edilir. Qrammatik koheziyada (substitusiya, referensiya, ellipsis) əsas və köməkçi nitq hissələri (əvəzlilik, artıqlı) iştirak etdiyi halda, leksik koheziyada əsas nitq hissəsi olan isim iştirak edir. Dilçiliyin digər sahələri ilə müqayisədə mətn dilçiliyi dilçiliyin yeni, inkişafda olan sahəsi olduğundan, fikrimizcə, tədqiq etməyə çalışdığımız bu mövzu da aktualdır, zamanla səsləşir. Məqalədə tədqiq edilən mövzu bilavasitə ingilis dili materialları əsasında aparıldığından, bu məqalədən ingilis dilinin nəzəri qrammatikası, ingilis dilinin üslubiyyatı kimi fənlərin magistratura pilləsində tədrisi zamanı nəzəri və praktik material kimi istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Al-Dulaimi A.S.I., Al-Nuaimi H.S.S. (2022), Cohesion: A fundamental element in writing English texts. Journal of Language Studies, Vol.5, No.3, 277-292.
2. Al-Hindawi F.H.H., Abu-Krooz H. (2017), Cohesion and coherence in English and Arabic: A cross theoretic study. British Journal of English Linguistics, Vol.5, No.3, 1-19.
3. Clark R.P. (2008), Writing Tools: 50 Essential Strategies for Every writer. Little, Brown Spark.
4. Crossley S.A., Kyle K., McNamara D.S. (2016), The development and use of cohesive devices in L2 writing and their relations to judgments of essay quality. Journal of Second Language Writing, Vol.32, 1-16.
5. Emah S.S., Omachonu C.G. (2018). Functions of cohesive devices in text comprehension and writing. International Journal of Trend in Scientific Research and Development, Vol.3, No.1, 79-85.
6. Halliday M.A.K., Hasan R. (1976), Cohesion in English. Longman, 195.
7. <https://www.linkedin.com/pulse/understanding-cohesion-coherence-english-texts-guide-esl-pemadasa-2ue7c>
8. https://www.researchgate.net/publication/374443722_The_Role_of_Cohesion_in_Text_Organization
9. Məmmədov A., Hovuslu X. (2021), İngilis dilli diskursda təkrarlar koheziya vasitəsi kimi. İpək Yolu, No.1, 162-170.
10. Mohammed A.S. (2018), Conjunctions as cohesive devices in the writings of English as second language learners. Procedia- Social and Behavioral Sciences, Vol.208, 74-81.
11. Барабаш Е.В. (1984), Анафорическое и катафорическое употребление определенного артикля (на материале английского языка). Москва, 187.
12. Вавилова М.Г. (1984), Учимся Читать Быстрее. Москва: Высшая школа, 102.
13. Жавронкова Р.Н. (2003), Textoобразующие функции артикля в английском языке. Лесной Вестник, No.4, 32-34.
14. Матезиус В. (2022), О так называемом актуальном членении предложения. Пражский Лингвистический Кружок, No.3, 239-245.
15. Ярцевой В.Н. (1990), Лингвистический Энциклопедический Словарь. Москва, 475-477.